

Олеся Швець

Творчі еліти про українську радянську культуру в українській пресі націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої

У центрі уваги знаходиться проблема вивчення ролі українських творчих еліт в формуванні уявлень про українську радянську культуру на сторінках української суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої. Аналізуються специфіка культурних процесів в Українській РСР, репресії проти українських культурних діячів, а також русифікація української культури.

The article is focuses on the perception and interpretation of Ukrainian cultural elites of the Soviet Ukrainian culture in the Ukrainian nationalistic socio-cultural media of the Second Polish Republic (II Rzeczpospolita). The specificity of cultural processes in the Ukrainian SSR, repressions against Ukrainian cultural elites and russification of Ukrainian culture was analyzed.

Сучасна творча інтелігенція України переживає непростий етап самовизначення і виявлення власної ролі і значення в складній системі українських еліт і українського суспільства. У ХХІ ст. українські творчі еліти перестали відігравати важливу роль морального авторитету нації, засобами культури і мистецтва формувати духовні і моральні цінності, що впливають на суспільно-політичні пререференції українського народу. Своєю чергою, в ХХ ст. саме творчі еліти формували культурні пріоритети українського суспільства, не тільки пропонуючи йому ціннісні орієнтири, але і обґрунтовуючи їх політико-ідеологічні основи. У міжвоєнне двадцятиліття українська творча еліта, будучи розділеною державними кордонами, ідеологічними установками, культурними пріоритетами, моральними ідеалами і численними іншими факторами, переживала подібні процеси розвитку, переважно не усвідомлюючи як взаємовпливів між собою, так і впливу на українське суспільство з обох боків границі. У цьому випадку, не вдаючись до моральної оцінки багатьох культурних явищ і процесів міжвоєнного періоду, як в Радянському Союзі, так і в Другій Речі Посполитій, необхідно підкреслити велике значення творчих еліт у самоідентифікації української нації і створенні незалежної української держави в кінці ХХ ст. через формування уявлень про культурні особливості Заходу і Сходу, що стали єдиною культурною основою української нації в кінці ХХ ст. Сьогоднішня творча еліта України, не завжди усвідомлюючи значимість досвіду попередників і важливість власного політичного самовизначення в процесі морального і культурного відродження нації, залишається на узбіччі суспільно-політичних процесів України, а проблеми культури залишаються на маргінесі в системі координат української держави. Саме тому звернення до історії сприйняття та інтерпретації культурних процесів українського суспільства в РСР і в Польщі в міжвоєнний період стає надзвичайно актуальним.

У центрі уваги статті знаходиться проблема вивчення ролі українських творчих еліт у формуванні уявлень про українську радянську культуру на сторінках української суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої.

Проблема висвітлення радянської культури в польській пресі становила предмет вивчення польської історіографії, зокрема, в працях істориків С. Фальковича, М. Стемпня, К. Малака, Л. Пьотковського, П. Єленя. Український аспект радянської культури в польській історіографії лишається практично не висвітлений. Значний інтерес польських дослідників викликало вивчення української преси в структурі польської преси в міжвоєнний період, зокрема, в роботах А. Пачковського, Е. Лойска, А. Нотковського. Значний вклад у вивчення української преси Другої Речі Посполитої, а також висвітлення проблем радянської культури в періодиці великою мірою внесли дослідники Науково-дослідницького

центру періодики ЛННБ ім. В. Стефаника. Поміж іншими, необхідно виділити праці Л. Сілевич, Л. Сніцарчук, О. Середи, С. Кравченко, Т. Шептицької.

Тема українського націоналізму і все, що так чи інакше пов'язано з його проявами як у сучасному світі, так і в історичній ретроспективі, викликає суперечливі, неоднозначні оцінки, суб'єктивні думки, гостру полеміку, в якій, факти й історичні джерела часто не можуть привести до згоди та примирення. Націоналізм, будучи типовим європейським явищем міжвоєнного двадцятиліття, в українському варіанті зародився в умовах невдалої спроби реалізації надій на державність, виразив себе в суспільному житті Другої Речі Посполитої в різноманітних формах і аспектах, від створення таємних військових організацій до артикуляції націоналістичних ідей в культурній сфері. Міжвоєнна Польща, зі свого боку, переживаючи тяжкий етап становлення власної державності, формування нових для суспільства, розділеного протягом не одного століття, економічних, політичних та культурних відносин, не тільки плакала і прискіпливо оберегала власну «польськість», але і прагнула до розширення свого національного впливу, хоча б у рамках мультикультурної, на той час польської держави. Офіційна політика колонізації, закріпивши головною ціллю національної політики державну асиміляцію національних меншостей [18, с. 164], передовсім українців і білорусів, утвердилася ще наприкінці 1920-их рр., однак її розцвіт припав на 1930-ті рр. Політична позиція польської влади не тільки утруднювала які-небудь прояви національної самосвідомості меншості, але, з іншого боку, провокувала і підсилювала національні та націоналістичні тенденції у середовищі непольського населення.

Українське населення, оглядаючись на невдачі національного самовизначення революційних лихоліть, і, будучи другою за чисельністю національною групою Другої Речі Посполитої, відчували на собі тиск політики колонізації та найбільш гостру потребу у вираженні національного «Я». В ситуації, що склалася, українська інтелігенція прагнула використати всі можливі та незаборонені польською владою форми самовираження. Однією з дозволених форм, безумовно, можна вважати українську пресу, передусім, суспільно-культурного спрямування. Незважаючи на тенденції колонізації і посилення цензури і репресій в польському культурному житті, підйом української періодики припав на другу половину міжвоєнного двадцятиліття. Крім того, розвиток національної преси активізував інтерес до українського питання і його ключових складових, української культури в середовищі польської інтелігенції. Українська культура стала жваво обговорюватися на сторінках польської преси.

Періодичні видання українською мовою видавалися як у великих містах, так і в невеликих провінційних містечках, але лідером, без сумніву, вважалася Східна Галичина –

територія, густонаселена етнічними українцями, з центром у Львові. Саме тут побачила світ найбільша кількість україномовних газет і журналів політико-економічного та суспільно-культурного спрямування. Політичні погляди української інтелігенції безпосередньо впливали на її культурні преференції і визначали специфіку редакційної політики того чи іншого видання. Ця тенденція віддзеркалювала характерні особливості польської суспільно-культурної преси міжвоєнного періоду. Політичні погляди української культурної інтелігенції поширювалися від лівих до націоналістичних, що спричиняло різноманіття періодичних видань. Тематика, що обговорювалась на сторінках видань, була також надзвичайно різноманітна. Поза сумнівом, в авангарді обговорюваних тем були проблеми української культури в Польщі та за кордоном. Найбільш прискіплива увага приділялась українській культурі в СРСР. Ставлення суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування до радянської культури в цілому і до української радянської культури, як її прояву, можна охарактеризувати як вкрай негативне і часто вороже.

Звертаючись до проблеми відображення й інтерпретації радянської культури на сторінках української націоналістичної преси, важливо відзначити, що вона в цілому відтворювала тенденції розвитку суспільно-культурної преси Другої Речі Посполитої. Не зважаючи на жорсткий контроль над видавництвами з боку держави, в 30-их рр. ХХ ст. спостерігається зростання суспільно-культурної періодики націоналістичного спрямування. Традиційно в українській і польській історіографії прийнято вважати, що українська націоналістична преса була піддана постійним переслідуванням і репресіям з боку польської адміністрації [5, с. 151]. Цікавим і показовим фактом є те, що українська суспільно-культурна націоналістична преса значно менше страждала від польської цензури і конфіскації періодичних видань, ніж польські і українські видання лівого спрямування. Прихильне ставлення польських контролюючих органів до української націоналістичної преси можна пояснити, передусім, близькістю ідеологічних позицій, національно настроєної української інтелігенції і правлячої польської еліти періоду санації. Спільні симпатії до ідей фашизму, антисемітизму, державного націоналізму і антисоветизму нівелювали антипольські настрої, що проявлялися в українській націоналістичній пресі, а сформований антагоністичний образ всього радянського, забезпечував відносну лояльність польської влади.

Змістова наповненість українських суспільно-культурних видань національного типу була різноманітною. Умовно їх можна поділити на дві групи. До першої групи можна віднести літературні журнали широкого спрямування, серед яких необхідно відзначити такі видання як «Літературно-науковий вістник» та продовжувача його традицій – «Вістник» під редакцією Д. Донцова, «Дажбог», що був редагований Е.-Ю. Пеленським, потім Б. Кравцівим. Необхідно відзначити, що вищезгадане видання користувалося незмінною популярністю в середовищі українських інтелектуалів, як в Польщі, так і в еміграції. Варто підкреслити, що лише незначній кількості видань, що виходила в досліджуваній період, вдалося утриматися на видавничому ринку упродовж двох десятиліть. До другої групи видань можна віднести видання суспільно-культурної тематики для широкого кола читачів. Поміж інших, необхідно назвати видання «Обрії» та «Напередодні», що виходили під редакцією Б. Кравцівця.

Націоналістичні настрої в середовищі творчої інтелігенції Східної Галичини, а також в середовищі мігрантів другої хвилі, були надзвичайно сильними. Крім того, націоналістичні ідеї користувалися симпатіями широкого кола творчих еліт, що, безумовно, сприяло формуванню тісних взаємозв'язків і широких контактів у видавничому середовищі. Відомі письменники, поети, філософи і публіцисти, громадські діячі внесли значний вклад у розвиток інформаційно цікавого та інтелектуально значимого продукту для подальшого встановлення та розвитку творчої української еліти. Так як і в польській суспільно-культурній пресі міжвоєнного періоду, навколо українських видань націоналістичного спрямування згуртувалося спільне коло авторів та редакторів. Поміж інших, з суспільно-культурними виданнями національного спрямування співпрацювали Д. Донцов, Б.-І. Антонич, У. Самчук, Н. Левицька-Холодна, О. Ольжич, Л. Мосендз, Е. Маланюк, Ю. Пеленський, Б. Кравців, Л. Луців, В. Наріжний та багато інших.

Незважаючи на тематичне різноманіття видань, відмінності інтерпретації тих чи інших суспільно-культурних явищ епохи, рівень друківаних матеріалів, об'єднуючим фактором для всіх націоналістичних видань була позиція авторів і редакційна політика щодо сприйняття і оцінки культурних процесів в Українській РСР. У багатьох виданнях створювалися окремі рубрики, присвячені культурі українців з Великої України. У журналі «Дажбог» велись рубрики «Галло! Слухайте! Тут говорить Москва» та «З тамтого боку барикади», в газеті «Напередодні» існував розділ «Вибір з літератури СУЗ», в якому друкувалися уривки з творів українських радянських письменників, що, згідно думки редакції, були достойні уваги читачів. Зокрема, в ній було опубліковано уривки з творів М. Хвильового, В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, Ю. Яновського. У випадку, коли редакція не виділяла колонки, присвяченої проблемам культури в Радянській Україні, а в деяких випадках і нарівні з існуючими рубриками, як правило, значна частина друківаних матеріалів у розділах хроніки поточних подій було присвячено подіям у СРСР.

Питання найменувань і формулювань, що використовувалися для означення сусідньої держави становить важливий аспект для вивчення і розуміння специфіки сприйняття та інтерпретації радянських культурних процесів у суспільно-культурній періодичній націоналістичного спрямування. Характерною особливістю націоналістичної преси було інформування читача про культурні події за східною границею, не використовуючи слова «радянський», як прямого перекладу слова «советський» на українську мову, що було прийнято як в україномовній пресі в СРСР, так і в лівоспрямованій пресі Другої Речі Посполитої, але активно вживаючи мовну кальку. Все, що мало стосунок до СРСР, іменувалося «совітським», «більшовицьким», «московським». Радянський Союз називався «Московщиною», «Советчиною». Політика Москви по відношенню до Української РСР визначалася як «окупаційний режим», «займаницька влада». Для окреслення Української РСР також використовувалося різнобарв'я формулювань, поміж інших – «Східні Українські Землі», «Наддніпрянина», «Зазбручье», «Велика Україна». Найменування, що замінювали офіційні назви, як правило, мали яскраво виражене негативне забарвлення і наочно характеризували суспільно-політичну позицію головного редактора і авторського колективу видання.

Ключовим джерелом інформації про перипетії культурного життя за східною границею була радянська преса. На

сторінках видань регулярно появлялися цитування радянських газет і журналів, таких як «Вісті», «Літературна газета», «Пролетарська правда», «Комуніст» тощо. Втім, цитування радянської преси несли не тільки інформативний характер, а, переважно, ставали благодатним полем для коментарів і оціночних суджень. Першорядним, посеред обговорюваних «радянських» проблем, без сумніву, була пропаганда в радянській українській культурі. Пропаганда комуністичної ідеології представниками творчої інтелігенції, підміна агітацією літератури, театру, кіно, мистецтва були предметом різкої критики на сторінках націоналістичних видань. Відзначалося, що «...тепер за Збручем немає жадної літератури!.. Бо література там має вартість лише як агітка» [1, с. 14–15], а «літературне життя Наддніпрянщини закостеніло в комуністичним талмудом освячених формах» [9, с. 93]. Причиною було розходження ідеологічних основ і категоричне несприйняття і неможливість діалогу між двома ідеологіями. Відсутність спільних ідеологічних точок співпадіння априорі визначало тональність коментарів. Але в той самий час, критика факту ідеологізації української культури в Радянському Союзі (в цьому випадку мова іде про ідеологізацію як явище, без врахування конкретної ідеологічної установки) суперечила позиції націоналістично зорієнтованих творчих еліт, що відкрито декларували, іншу, але все ж таки ідеологічну позицію, в суспільно-культурній періодиці. Їхня точка зору була чіткою і зрозумілою: творча інтелігенція, що притримувалася націоналістичних поглядів, підтримувала позицію безпосереднього і цілеспрямованого зв'язку між культурою та ідеологією. Широке обговорення проблеми в пресі зводилося до висновку, що «українське письменство (як і мистецтво взагалі) може й повинно відіграти велику роль, поширюючи ідею українського націоналізму» [10, с. 8].

Іншим, не менш важливим, аспектом критики радянської української інтелігенції представниками націоналістичної творчої інтелігенції, була покора комунізації української культури. Співпраця з радянською владою представників української радянської творчої еліти осуджувалася і різко критикувалася. Так, наприклад, на сторінках «Напередодні» в повідомленні про арешт І. Микитенко підкреслювалося, що письменник «...був одним з найвірніших служак Москви» [11, с. 7]. У коментарях до Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932 року та аналіз її впливу на розвиток культури УРСР, особлива увага приділялася факту мирного, «без супротиву», її прийняття радянською українською творчою інтелігенцією. Відзначалося, що «всі поети «добровільно» заявили свою згоду стати на комуністичній базі... Найбільша втіха із «навернення» Максима Рильського. Ще в 1932 р. його називали фашистським поетом, а от 1 число нового журналу «Радянська Література»... принесло його «Декларацію обов'язків поета й громадянина» [7, с. 8]. Безсумнівний факт співпраці української інтелігенції з радянською владою і насадження комуністичної ідеології у всіх сферах української культури всіляко осуджувалося. Варто відзначити гострі коментарі редакції «Напередодні» на заяву письменника А. Корнійчука, яка була зроблена перед від'їздом на сесію Верховної Ради, про підготовку нової п'єси на колгоспну тематику: «На нашу думку, треба вибрати щось одне: або творити п'єси про «героїку колгоспного будівництва», або виправдувати довір'я виборців і йти «под стінку». Третього виходу нема!» [13, с. 7]. В цьому контексті також варто відзначити симптоматичні коментарі

редакції журналу «Дажбог» підготовлені Б.-І. Антоничем [4, арк. 5–5зв.] на відозву Першого Всеукраїнського з'їзду радянських письменників. Текст відозви, написаний за всіма законами жанру і стилю сталінської епохи, був з невеликими виключеннями передрукований в журналі «як історичний документ, як яскравий приклад урядової совітської ментальності, як найкраще свідоцтво про літературні відносини в совітській Україні» [3, с. 7]. У післямові відзначалося, що «найприкріше в усьому, що в справу цієї відозви замішані прізвища Бажана, Тичини та Рильського» [3, с. 12].

Важливою темою, що обговорювалася в суспільно-культурній пресі націоналістичного спрямування, без сумніву, стала проблема цензури та репресії стосовно діячів культури в Радянському Союзі, і передусім, стосовно української творчої інтелігенції. У журналі «Дажбог», з метою більш докладного освітлення проблеми, відкрилася окрема рубрика «Із творчості розстріляних», в якій друкувалися твори репресованих українських поетів та письменників, що отримали високу оцінку редакції, зокрема О. Влизька, В. Підмогильного, М. Вороного тощо. Різкі, часто навіть їдкі, коментарі щодо радянського режиму та його наслідків для українських вчених і діячів культури стали устояною традицією для суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування. Дуже часто навіть рубрики новин були написані відповідно до цього стилю. У коментарях до інформації про створення Інститутом Історії АН УРСР короткої історії України, автор «Хроніки» у «Напередодні» іронічно роздумує: «...спробуйте тепер написати історію України і не попасти... на Соловки» [12, с. 7]. У цьому ж стилі доповнена коментарем новина про диспут, що відбувся за результатами виставки «Квітуча соціалістична Україна»: «...органітет організував диспут, щоб «підсумувати наслідки виставки». Мабуть ті «наслідки» будуть через півроку й по числу «ворогів народу», виявлених на ній» [14, с. 8].

Разом з тим треба відзначити, що тема терору в Радянській Україні в середовищі національно спрямованої творчої еліти безумовно викликала тривогу за долю творчих еліт за східним кордоном і стурбованість різким розривом культурних контактів. Підкреслювалось, що «серед совітських письменників панує атмосфера вічного страху, взаємної підозри і цькувань» [2, с. 4]. Одночасно тема терору в СРСР не тільки проектувалася на висвітлення всіх аспектів радянської культури, але і часто напряду ставала критерієм визначення цінності радянської культури. Як правило, радянські досягнення в сфері культури оцінювалися негативно, а їхня цінність і значимість зводилася до нуля. Гостро коментувалися радянські успіхи в усіх сферах культури. Щодо радянської літератури стверджувалося, що «...про ніяку мистецьку вартість творів не доводиться говорити» [7, с. 9], стосовно живопису зазначалося, що «...жадних артистичних фактів не повстало в малярстві ССРСР за останніх 15 літ і... жадних перспектив для розвитку російського малярства, літератури і духовної культури в ССРСР...» [6, с. 389]. Однак, водночас з різко негативними оцінками рівня радянської культури, талант багатьох її діячів (М. Хвильового, П. Підмогильного, О. Влизька, В. Чигирини, Л. Курбаса, М. Зерова та багатьох інших) оцінювався досить високо. Варто навести приклад невідомої похвали таланту З. Тулуб: «Розмах таланту, ширина обрію, уміння вжитись в епоху, людські типи, відчувати ситуації, малювати природу і бути цікавою – основні віхи, що їх вона

показала у своїм єдинім історичнім романі «Людолови». Наймонументальніший наш історичний роман!» [8, с. 4].

Слід відзначити, що увага преси, приділена радянській українській культурі, була непропорційна. Переважали статті, присвячені питанням літератури, що, безумовно, було зумовлено домінуванням літератури і літераторів у найширшому значенні цього слова в культурному дискурсі СРСР і Європи. Великий інтерес викликав також радянський кінематограф, досягнення якого в суспільно-культурних виданнях національного спрямування оцінювалися в рамках традиційного підходу. Радянське кіно критикували за «примітивізм, урядовість та безбарвність» [17, с. 890]. У значно меншій мірі автори видань проявляли інтерес до проблем живопису, театру, архітектури.

Безумовно, найважливішою, і мабуть, найбільш наболілою проблемою, на рівні з проблемою терору, на шляхах суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування, була проблема русифікації радянської України. Різко засуджувалась участь української культурної інтелігенції в процесі русифікації української мови та культури, в пропаганді ідеї «братніх народів», «російської мови як надбання радянських народів», «об'єднання братніх літератур». Процес у пресі іменували не інакше як «москвовізація», «обмосковлювання», «москалізація». Надзвичайно гостро критикувався факт зниження кількості публікацій творів українських літераторів, зменшення кількості постановок українських п'єс мовою оригіналу на сценах радянських театрів, запровадження обов'язкового викладання російської мови в українських школах, утворення факультетів російської словесності в українських ВУЗах. Коментарі до повідомлення про створення підручника української літератури відзначались невідомою різкістю і емоційністю: «Що ж треба покласти в основу цієї книги? Думаєте, що вислови геніїв Шевченка, Франка, Л. Українки і др.? Ні! В основу підручника треба покласти висловлювання про літературу і мистецтво – «геніїв людства»... Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна, ... «багату літературу великого братнього російського народу» [15, с. 7]. Ситуація, що склалась навколо української мови й розвитку української культури в СРСР викликала занепокоєння українських інтелектуальних і творчих еліт Східної Галичини і еміграції. Творча інтелігенція націоналістичних поглядів знаходилась в авангарді тих, хто засуджував стан культурних справ в радянській Україні. Обговорення цієї проблеми не сходило зі сторінок газет і журналів і відзначалося, що «Спілка Східних Письменників України» займається всім, тільки не українською літературою» [16, с. 3].

Підсумовуючи, варто зазначити, що упродовж другої половини міжвоєнного двадцятиліття націоналістично зорієнтована українська творча еліта Другої Речі Посполитої зберігала стійкий і дуже високий інтерес до проблем

радянської української культури, здійснюючи безпосередній вплив на формування образу радянської культури у цілому і української радянської культури, зокрема, засобами суспільно-культурної преси. Ідеологічні установки і суспільно-політична позиція творчої інтелігенції визначала тональність оціночних суджень і створювала негативний образ радянської української культури. Використовуючи визначені мовні конструкції і створюючи специфічні формулювання для визначення культурної ситуації в СРСР, а також, опираючись на аргументи, які підсилювали специфіку сприйняття «радянського», таких як русифікація української культури і мови, превалювання комуністичної ідеології у культурі, цензура і жорстка репресивна політика в стосунку до діячів культури, українська творча еліта генерувала вкрай непривабливий образ радянської культури. Однак, з іншого боку, творча еліта на сторінках націоналістично спрямованої суспільно-культурної періодики зверталася до тяжких сторін радянської культурної дійсності, які, як правило, ідеалізувалися або замовчувалися ліво-спрямованою інтелігенцією. Крім того, націоналістична преса була єдиною можливістю для українського читача Другої Речі Посполитої познайомитися з творчістю українських письменників, поетів, художників, режисерів із-за східного кордону, а особливо з тою багаточисельною групою талановитих діячів української культури, що стали «ворогами народу» і були приречені на довгі роки забуття в СРСР.

1. Від редакції. Комуни, кадри і... краватки (Сучасна українська зазбручанська поезія) / Від редакції // Дажбог. – 1932. – № 1. – С. 14–19. 2. Дан. Під знаком казньщини й занепаду / Дан // Дажбог. – 1935. – № 7. – С. 3–4. 3. З тамтого боку барикади. «Відозва Першого Всеукраїнського З'їзду Радянських Письменників» // Дажбог. – 1934. – № 7. – С. 8–12. 4. Львівська Національна Наукова Бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ Рукописів. – Ф. 10 Б.-І. Антонич, оп. 1, спр. 19: Відозва першого Всеукраїнського з'їзду радянських письменників. Скорочений текст відозви з поясненнями Б.-І. Антонича, 5 арк. 5. Луцький О. Українська легальна преса Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.: умови й основні показники розвитку / О. Луцький // Українська періодика: історія і сучасність / [ред. М. М. Романюк]. – Львів. – 2002. – С. 149–155. 6. Маланюк Е. Вистава світської плястики у Варшаві / Е. Маланюк // Вістник. – 1933. – № 2. – С. 384–389. 7. Н. Н. Галло! Слушайте! Тут говорить Москва / Н. Н. // Дажбог. – 1934. – № 1–2. С. 7–13. 8. Н. Г. Сімь ворогів народу / Н. Г. // Напередодні. – 1938. – № 6. – С. 4–5. 9. Н. Н. «Порядком самокритики» / Н. Н. // Дажбог. – 1933. – № 5. – С. 93–95. 10. Ром-ук Б. За українське націоналістичне письменство / Б. Ром-ук // Дажбог. – 1935. – № 3. – С. 8. 11. Хроніка // Напередодні. – 1937. – № 1. – С. 7–8. 12. Хроніка // Напередодні. – 1937. – № 2. – С. 7–8. 13. Хроніка // Напередодні. – 1938. – № 2. – С. 7–8. 14. Хроніка // Напередодні. – 1938. – № 2. – С. 7–8. 15. Хроніка // Напередодні. – 1938. – № 4. – С. 7–8. 16. Хроніка // Обрії. – 1936. – № 1. – С. 3–4. 17. Чехович Е. Совітське кино / Е. Чехович // Вістник. – 1933. – Т. 4. – Кн. 12. – С. 888–890. 18. Nacjonalizm: konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej / [red. S. Helnarski]. – Toruń. – 2001.